

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه الزهرا (س)

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته: الهیات و معارف اسلامی گرایش: تاریخ و تمدن ملل اسلامی

**بررسی و اعتبار سنجی نسخه‌های خطی اصل (با تکیه بر نسخه‌های خطی
تاریخی کتابخانه ملی ایران)**

استاد راهنما:

دکتر اسماعیل حسن زاده

استاد مشاور:

دکتر زهرا ربانی

دانشجو:

مریم تفضلی شادپور

اسفند ۱۳۹۰

کلیه دستاوردهای این تحقیق متعلق به دانشگاه الزهرا است.

و تنها او شایسته ستایش است ...

بر خود فرض می‌دانم از پشتیبانی علمی و زحمات جناب آقای دکتر حسن‌زاده استاد محترم راهنما، و سرکار خانم دکتر ربانی استاد محترم مشاور، در پیش‌برد کامل مراحل این تحقیق سپاس‌گزاری کنم.

همین‌طور از پشتیبانی فنی مسئولان محترم کتاب‌خانه ملی، جناب آقای دکتر عظیمی معاونت محترم کتاب‌خانه، جناب آقای کشاورز مدیر کل محترم اداره کل کتاب‌های خطی و نادر، و جناب آقای کسایی سرپرست محترم گروه مخازن خطی، بی‌نهایت سپاس‌گزاری و قدردانی می‌کنم. به یقین بدون پشتیبانی ایشان این تحقیق به سامان نمی‌رسید.

از همیاری و همکاری دوستان و همکاران عزیزم سرکار خانم سلطانی، و سرکار خانم طاهری در گروه اطلاع‌رسانی اداره کل کتاب‌های خطی و نادر، از زحمات جناب آقای خداداد و جناب آقای داداشی در واحد اسکن، و از همه دوستان و صاحب‌نظران دیگری که به نحوی در پیش‌برد این تحقیق سهمیم بودند قدردانی و تشکر می‌کنم.

فهرست مطالب

فهرست مطالب	أ
فهرست جداول	ج
فهرست نمودارها	د
فهرست تصاویر	ه
درآمد	۱
۱ کلیات پژوهش	۵
۲ روشمند سازی شناسایی نسخه خط مؤلف	۱۸
۱-۲ جعل و انتقال	۱۸
۲-۲ مراجع	۴۳
۳-۲ مسوده‌ها	۶۲
۴-۲ نخستین مبیضه‌ها	۷۹
۵-۲ اشتباه‌های متنی	۹۶
۶-۲ تصحیح‌ها	۱۰۶
۷-۲ یادداشت‌ها	۱۱۴
۸-۲ تطبیق	۱۳۰
۹-۲ انجام و انجامه	۱۳۹
۱۰-۲ سبک نگارش	۱۵۸

۱۷۰.....	۱۱-۲ موضوع.....
۱۷۵.....	۱۲-۲ مشخصه خاص خط.....
۱۸۰.....	۳ نتایج و بحث.....
۱۸۰.....	۱-۳ بررسی آماری.....
۲۰۵.....	۲-۳ روش های ارزیابی و اعتبارسنجی.....
۲۱۷.....	فهرست مراجع.....
۲۳۱.....	ضمیمه آ: تصاویر.....

فهرست جداول

جدول ۱-۲: برخی اغلاط کاتب و موارد تصحیحی مصحح در نسخهٔ میزان الملل ۱۰۲

جدول ۱-۳: خلاصهٔ نتایج- روش‌های ارزیابی و اشتباهات فهرست‌نویس ۱۸۲

جدول ۲-۳: خلاصهٔ نتایج- مشخصات نسخه و فهرست‌نویسی ۱۹۱

فهرست نمودارها

- نمودار ۱-۳: فراوانی نسخه‌های بررسی شده بر اساس موضوع..... ۱۹۸
- نمودار ۲-۳: فراوانی نسخه‌های بررسی شده بر اساس محور ارزیابی..... ۲۰۰
- نمودار ۳-۳: فراوانی نسخه‌های بررسی شده بر اساس قرن تألیف یا تحریر..... ۲۰۰
- نمودار ۴-۳: فراوانی نسخه‌های بررسی شده بر اساس خط مؤلف بودن..... ۲۰۱
- نمودار ۵-۳: امتیاز فهرست‌نویسی در نسخه‌های تحت بررسی..... ۲۰۲
- نمودار ۶-۳: مقایسه قرن تألیف یا تحریر بر اساس امتیاز فهرست‌نویسی..... ۲۰۳
- نمودار ۷-۳: مقایسه موضوع نسخه بر اساس امتیاز فهرست‌نویسی..... ۲۰۴
- نمودار ۸-۳: مقایسه محورهای ارزیابی بر اساس امتیاز فهرست‌نویسی..... ۲۰۴

فهرست تصاویر

- تصویر آ-۱: صفحه ۲ و انجام و انجامه تحفه مظفری به خط محمدتقی کمال السلطنه..... ۲۳۲
- تصویر آ-۲: ظهريه تحفه مظفری با یادداشت عباسقلی سپهر..... ۲۳۳
- تصویر آ-۳: تصویری از تحفه مظفری با یادداشت ملک الشعراى بهار..... ۲۳۳
- تصویر آ-۴: ظهريه ناسخ التواریخ..... ۲۳۳
- تصویر آ-۵: صفحات آغازین نسخه انتخاب الزاد..... ۲۳۴
- تصویر آ-۶: انجام نسخه انتخاب الزاد..... ۲۳۵
- تصویر آ-۷: حذف و تغییر نام مؤلف در نسخه تنبيه الراقدین..... ۲۳۶
- تصویر آ-۸: نسخه حبيب السیر..... ۲۳۷
- تصویر آ-۹: نسخه مقدمه فرازستان - ملی..... ۲۳۷
- تصویر آ-۱۰: نسخه مقدمه فرازستان - مجلس..... ۲۳۸
- تصویر آ-۱۱: انجام نسخه مدینه العلوم..... ۲۳۹
- تصویر آ-۱۲: برگي از نسخه مدینه العلوم..... ۲۳۹
- تصویر آ-۱۳: پایان نسخه جنگ روس و عثمانی..... ۲۴۰
- تصویر آ-۱۴: آغاز نسخه جنگ روس و عثمانی..... ۲۴۰
- تصویر آ-۱۵: صفحه دوم نسخه نگارستان دارا..... ۲۴۱
- تصویر آ-۱۶: صفحه اول نسخه نگارستان دارا..... ۲۴۱
- تصویر آ-۱۷: نسخه حدایق..... ۲۴۲

- تصویر آ-۱۸: یادداشت تحریر نسخه جنگ میرزا قاسم فاضل خلخالی..... ۲۴۳
- تصویر آ-۱۹: زندگی نامه خود نوشت خلخالی..... ۲۴۳
- تصویر آ-۲۰: آخرین نوشته‌های فاضل خلخالی در جنگ..... ۲۴۳
- تصویر آ-۲۱: انجام نسخه صحیفه اخوان الصفا..... ۲۴۴
- تصویر آ-۲۲: آغاز نسخه صحیفه اخوان الصفا..... ۲۴۴
- تصویر آ-۲۳: نسخه فهرست خزائن و معادن..... ۲۴۵
- تصویر آ-۲۴: نسخه فهرست خزائن و معادن..... ۲۴۵
- تصویر آ-۲۵: نسخه فهرست خزائن و معادن..... ۲۴۶
- تصویر آ-۲۶: نسخه تحفه مخبری..... ۲۴۷
- تصویر آ-۲۷: نسخه تحفه مخبری..... ۲۴۷
- تصویر آ-۲۸: راده نویسی نسخه جغرافیای کاشان..... ۲۴۸
- تصویر آ-۲۹: تشابه قلم راده نویس و مصحح در نسخه جغرافیای کاشان..... ۲۴۹
- تصویر آ-۳۰: اشتباهات متنی نسخه میزان الملل..... ۲۵۰
- تصویر آ-۳۱: دست خط علی بخش قاجار در نسخه شماره ۱۱۱۹۳-۵ با عنوان ترجمه‌ای از هیأت.. ۲۵۱
- تصویر آ-۳۲: اشتباهات متنی نسخه لؤلؤه البحرین..... ۲۵۲
- تصویر آ-۳۳: نسخه لؤلؤه البحرین..... ۲۵۳
- تصویر آ-۳۴: نسخه مظفرنامه..... ۲۵۳
- تصویر آ-۳۵: نسخه مرآت ناصری..... ۲۵۴
- تصویر آ-۳۶: تطبیق تصحیح کاتب با نشان صح و تصحیح مؤلف با نشان ص م در نسخه مرآت ناصری
..... ۲۵۵
- تصویر آ-۳۷: دست خط مؤلف در نسخه سیر الفقهاء الاربعه..... ۲۵۶

- تصویر آ-۳۸: تصحیح و تکمیل نسخه سیر الفقهاء الاربعه توسط مؤلف ۲۵۶
- تصویر آ-۳۹: سفرنامه گچلر ۲۵۷
- تصویر آ-۴۰: تغییر ترکیب جمله در سفرنامه گچلر ۲۵۷
- تصویر آ-۴۱: انجام و امضای مؤلف در نسخه اسرار الوجود ۲۵۸
- تصویر آ-۴۲: یادداشت‌های مؤلف در نسخه اسرار الوجود ۲۵۸
- تصویر آ-۴۳: یادداشت نسخه تاریخ سلطانی ۲۵۹
- تصویر آ-۴۴: یادداشت‌های آغاز و انجام نسخه تذکره الشعرا ۲۵۹
- تصویر آ-۴۵: یادداشت نسخه الدرّة البيضاء ۲۶۰
- تصویر آ-۴۶: نقاشی نسخه سفرنامه لرستان و عربستان ۲۶۱
- تصویر آ-۴۷: یادداشت ابتدایی نسخه سفرنامه لرستان و عربستان ۲۶۱
- تصویر آ-۴۸: انجام نسخه تحفه الملوک ۲۶۱
- تصویر آ-۴۹: نسخه شماره ۱۰۱۹۹-۵ ..... ۲۶۲
- تصویر آ-۵۰: نسخه شماره ۱۰۲۲۸-۵ ..... ۲۶۲
- تصویر آ-۵۱: نسخه شماره ۱۰۱۹۹-۵ ..... ۲۶۳
- تصویر آ-۵۲: نسخه شماره ۱۰۲۲۸-۵ ..... ۲۶۳
- تصویر آ-۵۳: انجام نسخه زرنديه ۲۶۴
- تصویر آ-۵۴: آغاز نسخه زرنديه ۲۶۵
- تصویر آ-۵۵: انجام نسخه تاریخ چراکسه ۲۶۶
- تصویر آ-۵۶: انجام نسخه شواهد النبوه ۲۶۶
- تصویر آ-۵۷: انجام نسخه ارشاد الخلائق ۲۶۶

- تصویر آ-۵۸: صحه ۲۶ نسخه فهرس التواریخ ۲۶۷
- تصویر آ-۵۹: انجام نسخه فهرس التواریخ ۲۶۷
- تصویر آ-۶۰: انجام نسخه جغرافیای حدود عالم اسلام ۲۶۸
- تصویر آ-۶۱: اشتباهات کاتب در نسخه جغرافیای حدود عالم اسلام ۲۶۸
- تصویر آ-۶۲: مقایسه دست خط محمود میرزا قاجار در نسخه های مرآت محمدی و اخبار محمدی ۲۶۹
- تصویر آ-۶۳: انجام نسخه الدمعة الساکبة ۲۷۱
- تصویر آ-۶۴: انجام نسخه وقایع الفراریة ۲۷۲
- تصویر آ-۶۵: صفحه ۱۸ و ۱۹ نسخه وقایع الفراریة ۲۷۲
- تصویر آ-۶۶: نسخه روزنامه سفر هرات ۲۷۳
- تصویر آ-۶۷: نسخه روزنامه سفر هرات ۲۷۳
- تصویر آ-۶۸: نسخه روزنامه سفر هرات ۲۷۳
- تصویر آ-۶۹: نسخه رساله در تعریف ملت متمدن و تشکیلات آن ۲۷۴
- تصویر آ-۷۰: نسخه رساله در تعریف ملت متمدن و تشکیلات آن ۲۷۴
- تصویر آ-۷۱: نسخه تقویم ناصری ۲۷۵
- تصویر آ-۷۲: نسخه تقویم ناصری ۲۷۵
- تصویر آ-۷۳: نسخه تقویم ناصری ۲۷۵
- تصویر آ-۷۴: نمونه مشخصه های خاص دست خط عیسی گروسی ۲۷۶
- تصویر آ-۷۵: نمونه های امضای عیسی گروسی ۲۸۴

چکیده پژوهش

در این پژوهش، هشتاد و هشت نسخه معرفی شده به عنوان نسخه خط مؤلف، یا دارای خط مؤلف در کتابخانه ملی ایران، در موضوع تاریخ یا موضوع‌هایی نزدیک به علم تاریخ، مورد بررسی قرار گرفته است. هدف این بررسی، دستیابی به روش‌های تشخیص اصالت، و شناسایی صحیح نسخه‌های خطی اصل است. روش این پژوهش، تحلیلی - توصیفی از طریق نقد بیرونی یا سندی خود نسخه‌هاست. این روش با وصف، مقایسه، و تحلیل محقق می‌شود. نتیجه تجزیه و تحلیل نسخه‌ها، روش‌هایی برای شناسایی نسخه‌های اصل، به دست می‌دهد. همین‌طور بررسی آماری نسخه‌ها نشان می‌دهد، از کل نسخه‌ها، ۶۹ درصد خط مؤلف، ۲۶ درصد غیر خط مؤلف و ۵ درصد مورد تردید هستند. این در حالی است که پیش از این، تنها اصالت نیمی از نسخه‌های مورد ارزیابی در این پژوهش به درستی تشخیص داده شده است. بررسی دقیق "انجام یا انجامه" نسخه، و توجه به "مشخصه‌های خاص خط" مؤلف، بیش از سایر موارد، درصد تشخیص خط مؤلف را بالا می‌برد. همین‌طور محققان می‌بایست در زمینه استفاده از روش‌های استفاده از مراجع، تشخیص جعل و انتقال، توجه به اشتباهات متنی تجربه بیشتری کسب کنند. بیشترین نسخه‌های خط مؤلف در این پژوهش متعلق به دو قرن سیزدهم و چهاردهم هجری قمری، و بهترین تشخیص‌ها مربوط به شناسایی نسخه‌های قرن سیزدهم است. شناسایی نسخه‌ها در حوزه تاریخ جهان، اشعار، و سفرنامه نسبت به دیگر موضوع‌ها، وضعیت بهتری دارد؛ اما در زمینه تاریخ اسلام، تاریخ عقاید، و تاریخ علم از وضعیت مطلوبی برخوردار نیست. بیشترین نسخه‌های معرفی شده به عنوان نسخه خط مؤلف، در دو حوزه سفرنامه و تاریخ جهان است.

واژه‌های کلیدی: نسخه خطی، نسخه اصل، خط مؤلف، روش‌شناسی نسخ خطی، فهرست

نویسی نسخه خطی، شناسایی نسخه‌های خطی

درآمد

نسخه‌های خطّی، سرچشمه و گنجینهٔ ثبت آرای متفکران گذشته، و ابزار تولید علم است. این نسخه‌ها پیشینهٔ فرهنگ و تمدن ملل را نشان می‌دهند، و از مهم‌ترین منابع اطلاع تاریخی به‌شمار می‌آیند. موضوع گوناگون و متنوع نسخه‌های خطّی از فقه و اصول و حدیث و تفسیر، تا تاریخ و شعر و نجوم و پزشکی و موسیقی و فیزیک و ... از تلاش گستردهٔ پیشینیان در عرصهٔ علم و ادب حکایت می‌کند.

بی‌تردید تمامی نسخه‌های خطّی از اعتبار و وثاقت یکسانی برخوردار نیستند. این نسخه‌ها اغلب در طول مرور قرون، و در اثر دست‌اندازی حوادثِ سالیان، دست‌خوش تغییرات ظاهری و ماهوی شده‌اند. در این میان، آسیب‌های انسانی نقش گسترده‌تری از آسیب‌های فیزیکی، شیمیایی، میکروبی و آفات حشرات در تخریب و مخدوش کردن نسخه‌های خطّی داشته‌است. عوامل و انگیزه‌های گوناگونی هم‌چون انتحال و سرقت ادبی، جعل، شهرت‌طلبی، مقتضیات سیاسی، گرایش‌های مذهبی و آفات اذهان متحجّر و متعصب، استنساخ ناشیانه یا مغرضانه توأم با تصحیف کلمات و یا تغییر عبارات، غارت‌ها و کتاب‌سوزی‌ها، سودجویی و سوداگری از آسیب‌های مؤثر انسانی در فرایند تولید و تکوین نسخه‌های خطّی است. ازسوی دیگر عدم تشخیص، یا تشخیص اشتباه نام مؤلف، عنوان کتاب، یا نفاست و ارزش نسخه توسط فهرست‌نویسان، از بین‌بردن حواشی و یادداشت‌های نسخه توسط مرمت‌گران، جابجایی اوراق توسط صحّافان، اشتباهات متعدد در تصحیح نسخه توسط مصحّحان، تصویربرداری غلط این نسخه‌ها، و ... از جمله آسیب‌های مؤثر بر نسخه‌های خطّی در امر ساماندهی و شناسایی نسخه‌ها است. این عوامل انسانی، گاه ماهیت نسخه را از اصل دگرگون می‌کنند، و گاه نسخه‌های خطّی را در معرض تحریف، اضافه و اسقاط قرار می‌دهند.

لازمهٔ تشخیص این آسیب‌ها، واریسی همه‌جانبهٔ نسخه، هم به‌لحاظ کتاب‌شناسی و هم نسخه‌شناسی است. کتاب‌شناسی، شناخت صحیح عنوان، مؤلف، موضوع، زبان، آغاز و انجام کتاب است. کتاب‌شناسی را می‌توان مهم‌ترین و اساسی‌ترین رکن در شناسایی نسخه‌های خطّی به‌شمار

آورد. حوزه نسخه‌شناسی، تشخیص ظواهر مادی نسخه‌های خطی، و در حقیقت عناصر متغیر نسخه‌های متعدّد یک کتاب است. عناصری با اهمیت نسبی، هم‌چون نام کاتب، تاریخ و محل کتابت، یادداشت‌های نسخه، نوع خطّ، تزئینات و تصاویر، کاغذ، جلد، مهرها، شمار صفحات، اندازه سطور، و قطع کتاب. نسخه‌شناسی بیشتر در ارزیابی نسخه‌های نفیس هنری، و تعیین قدمت نسخه در نسخه‌های نفیس غیرهنری اهمیت دارد.

در میان شمار گسترده نسخه‌های خطی، نسخه‌های نفیس از ارکان هر گنجینه نسخه خطی به‌شمار می‌آیند. نسخه‌های نفیس هنری، نسخه‌هایی با آرایه‌ها، مجالس نگارگری و خطوط ممتاز، جلدهای نفیس، و تزئینات عالی مشابه است. نسخه‌های نفیس غیر هنری شامل نخستین دست‌نویس‌های هر اثر یا نسخه‌های اصل، نسخه‌های کهن، نسخه‌هایی به خطّ و یا دارای خطّ علما، نسخه‌های منحصر به‌فرد یا کم‌یاب و یا نایاب، نسخه‌های نفیس به‌لحاظ موضوع و نسخه‌هایی با امتیازات خاص مشابه است.

در این بررسی، گونه‌ای از نسخه‌های نفیس، یعنی نسخه‌های اصل، به‌لحاظ شناسایی آسیب‌های انسانی و میزان اعتبار، در سه فصل مورد ارزیابی و تحلیل قرار می‌گیرد.

فصل اوّل به بیان مراحل پژوهش و طرح مسأله و جزئیات تحقیق می‌پردازد.

در فصل دوّم، نسخه‌های اصل مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد. این فصل در دوازده زیرفصل و محور به‌شرح ذیل تنظیم شده است:

در زیرفصل نخست، عامل مهمّ «تشخیص جعل و انتحال»، برای اطمینان از صحت انتساب نسخه به مؤلف بررسی می‌شود. شناسایی عوامل جعل و انتحال در نسخه‌ها، عدم تحریر نسخه به‌دست مؤلف را اثبات می‌کند.

زیرفصل دوّم به ارزیابی نقش «اطلاعات مراجع» در تشخیص خطّ مؤلف در نسخه می‌پردازد. این بخش نقش مهمّ منابع و مآخذ در کشف مجهولات تاریخی را متذکّر می‌شود. شناسایی اعلام نسخه‌ها، آثار مؤلف، شرایط خاص زمان او، و ... از طریق مراجع، عامل مهمّی در تشخیص خطّ مؤلف در نسخه‌ها است.

زیرفصل سوّم به بررسی ویژگی‌ها و خصوصیات «مسوده‌ها»، یعنی نخستین تحریر یک اثر می‌پردازد. تمایز این نسخه‌ها با نسخه‌های به‌ظاهر مشابه، و در اصل فاقد اعتبار را بررسی می‌کند.

زیرفصل چهارم ویژگی‌های «نخستین مبیضه‌ها»، یعنی تحریرهای پس از مسوده توسط مؤلف را ارزیابی می‌کند. این نسخه‌ها حدفاصل نسخه‌های مسوده و نسخه‌های تحریر کاتبان دیگر هستند.

«اشتباهات متنی» در نسخه‌های خطی و نقش آن در تشخیص خط مؤلف در زیرفصل پنجم مورد بررسی قرار می‌گیرد. وجود اشتباهات اساسی لغوی یا مفهومی در نسخه‌های خطی، اعتبار نسخه را به عنوان نسخه اصل زیر سؤال می‌برد.

زیرفصل ششم به بررسی نقش «تصحیح‌ها»ی مؤلفان در شناسایی نسخه‌های خط مؤلف می‌پردازد. در این‌گونه نسخه‌ها نویسنده با خط خود به تصحیح نسخه می‌پردازد، و یا چگونگی تصحیح نسخه را توضیح می‌دهد. وجود چنین نوشته‌هایی مؤید نگارش نسخه به دست مؤلف است.

زیرفصل هفتم نقش «یادداشت‌ها» در شناسایی نسخه‌های خط مؤلف را بررسی می‌کند. تحریر برخی خاطرات مؤلف در هامش اوراق، یادداشت اهدای کتاب به دیگران، و یا نامه‌های ضمیمه نسخه به خط نویسنده متن از آن میان است.

زیرفصل هشتم به نقش مهم «تطبیق» در نسخه‌های هم‌عرض و مشابه اشاره می‌کند. برخی نسخه‌ها در نگارش‌های دوم و بعدی نویسنده، ویراستاری ساختاری می‌شوند، و مورد تجدیدنظر قرار می‌گیرند. مقایسه و تطبیق مضمون و خط این نسخه‌ها با یکدیگر، به تشخیص خط مؤلف در دو نسخه منجر می‌شود.

زیرفصل نهم نقش «انجام و انجامه» در نسخه‌های خطی را ارزیابی می‌کند. توجه و دقت در مطالب پایانی کتاب، و تشخیص تمایز انجام و انجامه، در کنار دیگر قراین و نشانه‌های نسخه، از دیگر روش‌های شناسایی اصالت نسخه است.

زیرفصل دهم «سبک نگارش» برخی نسخه‌های خاص را در تشخیص خط مؤلف مهم تلقی می‌کند. برخی نسخه‌ها سبک‌های نگارش خاص، هم‌چون بعضی سبک‌های محاوره‌ای، یا خطابی و متعذرانه دارند. چنین نسخه‌هایی با احتساب دیگر قراین، معمولاً به دست مؤلفانشان تحریر می‌شوند.

زیرفصل یازدهم به بررسی نقش «موضوع» در تشخیص اصالت نسخه می‌پردازد. موضوع نسخه‌های خطی، به تنهایی در تشخیص خط مؤلف راهگشا نیست؛ اما گاهی محققان می‌توانند از طریق جمع عامل موضوع با عوامل دیگر، به شناسایی اصالت نسخه دست یابند. این عامل به‌خصوص

در متون تخصصی و علمی، و متونی که بیشتر حاوی اعداد هستند کاربرد دارد. در چنین متونی بیشتر صحیح‌نویسی مطرح است تا زیبانویسی.

زیرفصل دوازدهم «مشخصه خاص» خط مؤلفان در نسخه‌های خطی را ارزیابی می‌کند. سبک خاص تحریر عبارات، یا نشانه‌های خاص دست خط برخی مؤلفان، با احتساب دیگر قراین، معیاری برای تمایز نسخه‌هایی به خط ایشان و خط دیگر کاتبان است.

نتایج این پژوهش در فصل سوم به بحث گذاشته می‌شود. تجزیه و تحلیل نسخه‌های فصل دوم، روش‌هایی کلی برای شناسایی نسخه‌های اصل، به دست می‌دهد. این روش‌ها در دو بخش روش‌های تشخیص میزان اعتبار و اصالت محتوایی اثر، و روش‌های تشخیص میزان اعتبار و اصالت مادی نسخه در فصل سوم تدوین شده است.

و در پایان با ترسیم جدول‌ها و نمودارهایی خلاصه بحث، بررسی آماری می‌شود. این بررسی نشان می‌دهد از کل نسخه‌ها، ۶۹ درصد خط مؤلف، ۲۶ درصد غیر خط مؤلف و ۵ درصد مورد تردید هستند. این در حالی است که پیش از این، تنها اصالت نیمی از نسخه‌های مورد ارزیابی در این پژوهش به درستی تشخیص داده شده است. بررسی دقیق "انجام یا انجامه" نسخه، و توجه به "مشخصه‌های خاص خط" مؤلف، بیش از سایر موارد، درصد تشخیص خط مؤلف را بالا می‌برد. بیشترین نسخه‌های خط مؤلف در این پژوهش متعلق به دو قرن سیزدهم و چهاردهم هجری قمری، و بهترین تشخیص‌ها مربوط به شناسایی نسخه‌های قرن سیزدهم است. شناسایی نسخه‌ها در حوزه تاریخ جهان، اشعار، و سفرنامه نسبت به دیگر موضوع‌ها، وضعیت بهتری دارد؛ اما در زمینه تاریخ عقاید، تاریخ اسلام و تاریخ علم از وضعیت مطلوبی برخوردار نیست. همین‌طور محققان می‌بایست در زمینه استفاده از روش‌های استفاده از مراجع، تشخیص جعل و انتحال، توجه به اشتباهات متنی تجربه بیشتری کسب کنند. دو حوزه سفرنامه و تاریخ جهان، بیشترین موضوع در نسخه‌های معرفی شده توسط فهرست‌نویس به عنوان نسخه به احتمال یا به یقین خط مؤلف است.

پایان‌بخش فصل سوم پاسخ به پرسش‌های فرعی پژوهش، براساس نتایج حاصله است.

با توجه به گستردگی حوزه بررسی این پژوهش، و تعریف و تصویب این طرح به‌عنوان پایان‌نامه‌ای با موضوعی کاربردی، مباحث نظری در این تحقیق، تنها به‌عنوان مدخل و مقدمه محوره‌های مورد بررسی و برای ورود به بحث مطرح می‌شود. عمده‌اقدام این بررسی بر روی مباحث عملی و کاربردی ضروری پژوهش‌گران است.

۱ کلیات پژوهش

مسأله پژوهش

نسخه‌های خطی تاریخی، حاوی اطلاعات دست‌اول شهود عینی، درباره رویدادهای مورد بررسی مورخان است. این منابع از پایه‌ها و مبانی پژوهش‌های تاریخی به‌شمار می‌آیند. در این میان نسخه‌های اصل، از موثق‌ترین و مستندترین منابع مکتوب اولیه در پژوهش‌های تاریخی است. بازیابی و شناسایی صحیح این منابع اولیه، حلقه‌های گمشده تاریخ علم و تمدن ملل را به هم پیوند می‌دهد.

انتقال صحیح آرای گذشتگان و مستندات تاریخی به مراجع دیگر و به مطالعات جدید، از طریق اطمینان به وثاقت این نسخه‌ها میسر خواهد شد. شناخت صحیح نسخه‌های معتبر، به پژوهشگران تاریخ در احیا و بازسازی متون مفقود مدد می‌رساند. تحقیق درباره رویکردهای اجتماعی و نکات تاریخی دوران مؤلف را، از طریق یادداشتهای احتمالی او در هامش اوراق نسخه‌های اصل آسان می‌کند. موجب شناخت صحیح مورخان ادبیات، نسبت به سبک و رویه نگارش صاحبان اثر می‌شود. به مصححان و محققان بازنگری انتقادی متون، در یافتن اصیل‌ترین نسخه‌های هر تألیف کمک می‌کند.

شناسایی روش‌ها و معیارهایی برای ارزیابی و تعیین صحت و سقم، و تشخیص اصالت نسخه‌های خطی اصل، برای دستیابی به چنین مقاصدی ضروری است. ارائه الگوها و روش‌های کاربردی برای شناخت بهتر وثاقت نسخه، راه دشوار پیش روی پژوهشگران را هموار خواهد کرد.

روش‌ها و مهارت‌هایی که محققان به‌مدد آن، بهتر بتوانند در آثار مورد مطالعه خود، حقایق و نکات مبهم تاریخی را از زوایای متون اصلی و یادداشت‌های مؤلفان حقیقی استخراج کنند.

بنابراین هدف این پژوهش، تفسیر یا تعبیر رویدادهای گذشته تاریخی نیست؛ بلکه سعی دارد میزان اعتبار و اصالت نوع خاصی از منابع دست‌اول پژوهشگران تاریخ را تحلیل و ارزیابی کند. منابعی که تشخیص عدم اصالت آن، منجر به تغییر برخی دیدگاه‌ها و نتیجه‌گیری‌های تاریخی، و توقف حرکت تحریفی تاریخی از نقطه صفر و شروع می‌شود.

برای دستیابی به روش‌های شناسایی نسخه‌های اصل تاریخی و برخی نسخه‌های نزدیک به علم تاریخ، واریسی دقیق و همه‌جانبه نسخه‌های به‌دست‌آمده ضروری است. از لوازم حتمی این واریسی، مطالعه نسخه در جستجوی هرقرینه‌ای برای اثبات اصالت آن است. بررسی دقیق و مطالعه متن و توجه به شواهد نگارشی و ساختار آن، توجه به شواهد نوشتاری و دست‌خط نویسنده و تطبیق دست‌خط با نمونه‌های موجود، تفتیش یادداشت‌ها و حواشی، عنایت به ظواهر نسخه‌شناسی مانند جنس کاغذ، نوع خط و مرکب، دقت در آثار احتمالی جعل و تزویر، و جستجوی عوامل و اسباب دیگر، از موارد لازمی است که این پژوهش به آن اهتمام دارد.

بدیهی است نتیجه این مطالعه در هر نسخه با نسخه دیگر متفاوت خواهد بود. گردآوری و طبقه‌بندی این نتایج، منجر به پیدایی روش‌هایی در تشخیص اصالت نسخه، و پاسخگویی به مسأله اصلی این پژوهش خواهد شد.

مسأله‌ای که می‌توان آن را در عبارت ذیل خلاصه کرد:

ارائه الگوها و روش‌هایی برای شناسایی و تعیین اعتبار و وثاقت نسخه‌های اصل معرفی‌شده تاریخی یا مربوط به علم تاریخ در کتاب‌خانه ملی، و پاسخگویی به این سوال اصلی که براساس کدام معیارها و قواعد می‌توان نسخه‌های اصل تاریخی را از نسخه‌های غیراصیل بازشناخت؟

پرسش‌های پژوهش:

علاوه بر سؤال اصلی پژوهش، سؤال‌های اساسی دیگری را می‌توان ضمن بررسی کمی و کیفی نسخه‌های اصل مطرح کرد، و پاسخگویی به این سؤالات را نیز با عنوان اهداف فرعی پژوهش مورد توجه قرار داد:

۱. چه عواملی سبب تلقی نسخه‌های غیراصل به عنوان نسخه اصل است؟
۲. نتایج جعل مادی در نسخه‌های خطی چه تفاوت معناداری با نتایج جعل معنوی در پژوهش‌های تاریخی دارد؟
۳. روش‌مندسازی تشخیص نسخه‌های خطی اصل تاریخی، و تعیین صحت و سقم آن، چه رابطه معناداری با پژوهش‌های علمی تاریخ دارد؟

فرضیه‌های پژوهش:

۱. از عواملی که به جنبه‌های تشخیص اصالت نسخه مربوط است می‌توان به فقدان روش‌های قانون‌مند و معیارها و ضوابط اسلوب‌پذیر، فقدان تجربه کافی نسخه‌شناسی پژوهشگران نسخه‌های خطی اشاره کرد، و از عواملی که به جنبه‌های تاریخ‌نگاری بازمی‌گردد، مشارکتی بودن تولید نسخ خطی (توسط صاحب‌منصبان، مورخان، کاتبان و ..)، مقتضیات سیاسی، منفعت‌طلبی، شهرت‌طلبی، و ... است.
۲. نتایج جعل مادی (هم‌چون مخدوش کردن تاریخ و دست‌کاری انجامه یا تقلید دست‌خط مؤلف) به تشخیص عدم اصالت نسخه می‌انجامد؛ لیکن تشخیص جعل معنوی (هم‌چون انتحال و سرقت ادبی اثر) به کشف مؤلف اصلی، و در برخی موارد افزودن بر اعتبار کتاب در پژوهش‌های تاریخی منجر می‌شود.
۳. علمی بودن پژوهش‌های تاریخی به بهره‌گیری از منابع اصیل و معتبر وابسته است. در میان منابع مکتوب نسخه‌های اصل اصالت و اعتبار بیشتری دارند. این درحالی است که نسخه‌های اصل معرفی‌شده تاریخی در منابع، تا ۲۰ درصد خطای تشخیص دارند، و غیراصیل هستند. روش‌مندسازی تشخیص نسخه‌های اصل تاریخی خطای تشخیص اصالت نسخه‌های تاریخی را کم می‌کنند، و موادی قابل‌استناد برای پژوهش‌های تاریخی فراهم می‌کنند.

مفاهیم عملیاتی:

در این پژوهش منظور از نسخه‌های خطی، نسخه‌های دست‌نویس است. منظور از نسخه‌های اصل، نسخه‌هایی به خط مؤلف یا دارای خط مؤلف است. منظور از نسخه‌های خط مؤلف، مسوده‌ها یا مبیضه‌هایی به خط مؤلف است، و منظور از نسخه‌های دارای خط مؤلف، نسخه‌های مکتوب در